

EMIGRACIJE MUSLIMANA BOSNE I HERCEGOVINE U TURSKU U DOBA AUSTRO-UGARSKE VLADAVINE 1878. — 1918. GOD.

(Izvod iz opsežnijega rada: Emigracije stanovništva Bosne i Hercegovine
u doba austro-ugarske vladavine 1878. — 1918.).

Vojislav Bogićević

Počevši od same okupacije Bosne i Hercegovine 1878. god., pa, može se reći, sve do propasti Austro-Ugarske 1918., vršilo se neprekidno iseljavanje bosansko-hercegovačkog stanovništva u različite države. Najbrojnije i najkarakterističnije su emigracije bosansko-hercegovačkih muslimana u Tursku. Ne bi prošla ni jedna godina, a da se ne bi iselila bar koja stotina muslimanskog stanovništva u Tursku, a bivalo je godina, kad se taj broj penjao i na nekoliko tisuća. Prve godine po aneksiji Bosne i Hercegovine (1909.) dosegao je broj iseljenika 16.905 lica.

Emigracije muslimana značile su u svoje vrijeme važan socijalni problem i golemu štetu po narodni bilans. Kako je, međutim, za cijelo vrijeme Kalajeva režima u Bosni sloboda štampe do krajnje mjere bila prigušena, nije se protiv toga narodnog zla mogao dići glas, niti se moglo učiniti išta ozbiljno, da se iseljavanje na neki način spriječi.

Zemaljska vlada u Sarajevu, kojoj zbog inostrane javnosti nije bilo u interesu, da se mnogo zna i piše o emigracijama iz Bosne, prikrivala je izvještaje o tome, pa je tek 1906. dala pregled, u kojemu su prikazani uzroci emigracija u svijetlu službenog mišljenja, i donesen bilans iseljavanja u vremenu od 1885. do 1905. g.¹ Važno je pritom podvući, da su uzroci, koji su po mišljenju vlasti doveli do masovnih seoba, ovdje prikazani posve drukčije, nego što ih je prikazivala sama Zemaljska vlada u svojim povjerljivim izvještajima »pro domo«.

Pravo se stanje prikrivalo i zbog toga, da se masovne emigracije, makar one bile i povremene, u inostranstvu ne bi prikazale kao odraz nezadovoljstva bosansko-hercegovačkog stanovništva s austro-ugarskom upravom.

Javnost Bosne i Hercegovine bila je svjedokom toga iseljavanja, ali ipak, budući da su gotovo svi emigranti prolazili kroz Beograd, Zemaljska je vlada

¹ *Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine*. Izdalo C. i kr. Ministarstvo finansija. Zagreb 1906, s. 14.

zabranila putovanje iseljenika u većim grupama, čime je umanjivala, po svome mišljenju, značenje emigracija u zemlji i van zemlje. U instrukcijama, koje su o toj stvari date nadležnim organima, kaže se, da su te mjere potrebne radi održanja što boljeg reda pri seobi i radi higijenskih potreba.²

U doba Kállayeva režima u Bosni, 1882.—1902. g., nije tamo bilo političkih stranaka, nije se još bio razvio ni radnički pokret, a malen broj domaće štampe zbog stroge cenzure nije smio donositi išta, što bi se u očima nadležnih vlasti moglo shvatiti kao neprijateljsko državi. Pa ipak se, makar i rijetko, štampao poneki oštiri članak, kojim se ukazivalo na štetu od emigracija, a Zemaljska se vlada — makar i indirektno — okrivljivala zbog ravnodušnosti.

God. 1906. izašao je u »Bosansko-hercegovačkom glasniku«, koji je izlazio u Sarajevu, članak pod naslovom »Ostajte ovdje!«, gdje se, aludirajući na poznatu pjesmu Alekse Šantića, bosansko-hercegovačko muslimansko stanovništvo poziva, da se ne seli iz Bosne. Tu se kao uzrok emigracije navodi: »Nije bijes, nego nužda, i to materijalna nužda, natjerala naš napaćeni narod da ostavlja svoju rodnu grudu...« Zatim se prekora državna vlast, koja to »zna i vidi, jer izdaje pasoše iseljenicima, ali ih izdaje ne pitajući, zašto se tko seli«. Dalje se kaže, da je Bosna preplavljena stranim firmama, koje uzimaju u posao samo strance, i traži se, da te firme, »koje teku milione u Bosni, bar toliko obzira imaju prema nama, da naše ljude primaju kao nadničare«. Pozivaju se domaći posjednici i trgovci, kao i svi ostali privrednici, da u prvom redu primaju u posao domaće radnike. Članak završava: »A vi, jadni, gladni, napaćeni, od svega svijeta zaboravljeni, ne srljajte ludo u tuđi svijet... pokušajte prehraniti se na rođenoj grudi, žrtvujte piće i duhan, neka imate samo suha hljeba, bog je milostiv pa će biti bolje...«³

Drukčije izgleda za rješenje toga pitanja nije taj list ni mogao da iznese, jer je bio organ muslimanske feudalne aristokracije u Bosni. Već u jednom od idućih brojeva donosi uvodnik pod naslovom »Age i agrarno pitanje«, gdje se odlučno ustaje protiv rješenja agrarnog pitanja u prilog kmetova, pa se čak osporava i kmetovsko pravo i traži se, da se ono briše iz gruntovnice, a sva zemlja jednostavno uknjiži kao jedino i isključivo vlasništvo aga odnosno feudalnih gospodara.⁴ Poznato je, međutim, da je u Bosni po statistici iz 1910., pored 76.000 kmetova Srba (69%) i 29.000 Hrvata (26%) bilo i 6.000 kmetova muslimana (5%). Kako ćemo iz daljnjeg izlaganja vidjeti, jedan od glavnih uzroka iseljavanja uopšte austro-ugarske vlasti u svojim povjerljivim izvještajima vide u veoma lošem stanju bosanskog kmeta ili, bolje rečeno, u neriješenu agrarnom pitanju.

Pitanjem emigracije muslimana iz Bosne ozbiljno se pozabavio Francuz G. Gravier, koji kaže, da je pokret iseljavanja »zahvatio sve klase, a naročito seljačku«. On navodi, po svom mišljenju, nekoliko uzroka emigracija. U prvome redu, što se broj stanovnika Bosne i Hercegovine stalno povećava zbog mira i

² *Landesregierung für Bosnien und Herzegovina, No. 18527—1898. Auswanderungen aus Bosnien und Herzegovina 1879—1897. Manuscript.* Državni arhiv NR Bosne i Hercegovine, 88—2617, § 13, Instrukcija.

³ Bosansko hercegovački glasnik, Sarajevo, god. I, 1906, br. 13 od 25. III. 1906.

⁴ Isti list, br. 23 od 3. VI. 1906.

sigurnosti pod novim režimom, a slobodna je zemlja dvostruko skuplja od one, koja podleži feudalnom pravu. Spahijama, agama i begovima pruža se u promijenjenim uslovima života mogućnost da provode veoma raskošan život. Austrija im omogućava da lako dođu do kredita, pa se zadužuju, a ne mogući otplatiti duga, oni ili vrše strahovit pritisak na kmetove ili prodaju imetak. To dovodi do iseljavanja i samih feudalaca. Broj muslimanskog stanovništva Bosne i Hercegovine stalno opada prema brojnom stanju ostalih konfesija. Broj od 448.613 stanovnika muslimana, prema popisu iz 1879. g., porastao je do 1885. na 492.710, što čini svega 9,85% prema 15,06% kod pravoslavnih i 26,93% kod katolika Bosne i Hercegovine. Gravier primjećuje, ako emigracija u jednoj dekadi popusti, porast stanovnika postaje gotovo normalan i penje se do 22,30%. On smatra osiromašenje naroda za glavni uzrok emigracija. Može se izuzeti jedino malen dio muslimanske elite, odnosno gornjih, bogatijih klasa. Optužuje Austro-Ugarsku, da hotimice omogućava emigracije muslimana, kako bi što brže i uspješnije mogla sprovesti sistematsku kolonizaciju Bosne stranim elementom. Zato ona daje emigrantima različite povlastice pri transportu, pa ih čak i novčano pomaže.⁵

Pomenuta tvrdnja o kolonizaciji stranog elementa na napuštenim ognjištima domaćeg stanovništva ne samo što nije bez osnova, nego za nju ima dovoljno dokaza i u povjerljivim arhivama Zemaljske vlade u Sarajevu. Strane banke i kapitalisti bili su svagda spremni da se dočepaju bud za što prodanoga iseljeničkog zemljišta, a same državne vlasti otkupljivale su zemlje muslimana iseljenika s istim ciljem.⁶

U bečkim delegacijama podnio je poslanik dr. Krasojević interpelaciju, u kojoj se upravljači Bosne i Hercegovine oštro prekoravaju zbog nebrige za stanovništvo Bosne, dok vlada, »daje kolonistima najbolje zemlje, pusta selišta i krčevine«.⁷

U svojoj brošuri »Bosna i Hercegovina u 1910.« Omčikus piše: »I dok su muhadžiri (iseljenici) pobožno i polako ostavljali svoju rodnu grudu, nicali su neopaženo i polako na njihovim ostavljenim zemljištima uticaji njemačkih seljačkih kolonija«.⁸

To se, uostalom, najbolje vidi i iz opsežnoga povjerljivog rukopisa o emigracijama u Bosni i Hercegovini, koji je Zemaljskoj vladi u Sarajevu služio »pro domo«. Taj elaborat uzet je u ovom članku kao osnova za razmatranje pitanja emigracije muslimana. Na kraju tog elaborata, kao kruna »brige« austro-ugarskih vlasti za dobro muslimana (u cijelom se elaboratu naime govori, kako je vlada sprečavala emigracije) donose se detaljni izvještaji o stanju kolonizacije u Bosni i Hercegovini u pomenutom razdoblju od 1885.—1897. g. Posve jasno proizlazi, da bi bilo i teško i sporo sprovesti kolonizaciju velikih masa doseljenika, da su oni bili upućeni samo na državna zemljišta odnosno na krčevine. Vlada je, kako smo napomenuli, mobilisala svoj kapital s ciljem, da otkupi napuštena zemljišta, pri čemu je glavnu ulogu odigrala »Zemaljska

⁵ G. Gravier, *Emigracije Muslimana iz Bosne i Hercegovine*. Pregled, Sarajevo, 15. I. 1911, s. 475—482.

⁶ Zem. vlada za B. i H., Sarajevo, br. 2659, prez. 22. IX. 1896.

⁷ Cit. Bos. herc. glasnik, br. 27 od 1. VII. 1906.

⁸ Aleksandar Omčikus, *Bosna i Hercegovina u 1910*, N. Sad 1910. s. 21.

banka za Bosnu i Hercegovinu« (Privilegierte Landesbank für Bosnien und Hercegovina) sa sjedištem u Sarajevu. Iz podataka na kraju rukopisa o emigracijama vidimo, da je već 31. decembra 1880. g. u Bosni bilo 4510 Austrijanaca i 11.765 Mađara. Taj je broj do 1895. g. porastao na 65.576 lica, i to: 24.018 (36,18%) Austrijanaca i 42.558 (65,82%) Mađara. Oni su zajednički imali 51,027 km² ziratnoga (obradivog) zemljišta. Izvještaj završava riječima: »Arbeitslustigen und capitalkräftigen Einwanderern werden seitens der bosnisch-hercegovinischen Behörden mancherlei Begünstigungen sowie thunlichste Unterstützung und Erleichterung gewährt.«

Slične optužbe, kakve smo naprijed pomenuli, iznosi Gravier i s obzirom na Tursku. On kaže, da je »pobuda za emigracije muslimana došla istodobno od Austrije i od Turske«, a da se prema izjavi jednog od vođa Mladoturaka, dra Nazim beja, radilo o unutrašnjoj kolonizaciji Turske.⁹ Nazim bej je izjavio, da turska vlada namjerava da na granicama Srbije, Bugarske i Grčke naseli, »zbog održanja ravnoteže hrišćanskog elementa, muslimane iz Bosne i Hercegovine i Istočne Rumelije, i da je već preko 200.000 lica predalo Porti molbe za zemlju i državljanstvo.«¹⁰

Posve je razumljivo, da agitacije, ma kako se one sistematski i marljivo sprovodile, ne bi dale onakve rezultate emigracije, da nisu za to postojali dublji, socijalno-ekonomski motivi, koji su stanje muslimanskog stanovništva učinili neizdržljivim. Što se tiče analiziranja uzroka emigracije, u povjerljivim aktima Zemaljske vlade u Sarajevu, u navedenom rukopisu nema o tom konkretnih podataka. Međutim se nailazi na pojedinačne izvještaje povjerljivih lica o agitacijama, koje su u korist iseljavanja vršili domaći i strani ljudi. Vlada je naročito zapazila agitacije za iseljavanje muslimana iz Bosne u carigradskom listu »Terdzumani Hakikat«, pa mu je oduzela dopuštenje za ulaženje u Bosnu. U jednom od svojih brojeva list oštro napada Zemaljsku vladu u Sarajevu i iznosi nepravde i zulume, koje austrijski činovnici vrše nad stanovništvom. Naročita se pažnja obraća na namjere vlade za prelaženje bosanskih muslimana na katoličku vjeru, zbog čega list preporučuje muslimanima, da se sele iz Bosne u Tursku, kako bi sva ta zla izbjegli.¹¹

Da je u Bosni, naročito poslije okupacije, bilo svakovrsnih zuluma i nepravilnosti, o tom ima dosta podataka ne samo u različitim brošurama, nego i u samom povjerljivom arhivu Zemaljske vlade. Vladi su »iz dana u dan stizale pritužbe na rdavo ophođenje činovništva prema stanovništvu i na razne nepravde i nepravilnosti.«¹²

Koliko je to bilo uzelo maha, svjedokom je pisanje i samih austrijskih listova. Tako naročiti izvjestilac lista »Vedette« u članku pod naslovom »Vagabunden in Bosnien« između ostalog kaže: »Istom od okupacije vide se u

⁹ G. Gravier, cit. dj., s. 479. Napominje, da su beogradske novine stalno bilježile broj muslimana, koji su prolazili kroz Beograd za Tursku.

¹⁰ A. Omčikus, cit. dj., s. 21. Istu tvrdnju donosi i Gravier, koji kaže, da je Komisija za emigrante vodila računa, da se muslimani naseljavaju u krajeve, gdje muslimanski clemenat ne predstavlja više od 10—15% stanovništva, kako bi se time uspostavila ravnoteža. Porta je od begova kupovala čitava sela i naseljavala emigrante.

¹¹ Terdzumani Hakikat, Carigrad, br. 507 od 25. II. 1880.

¹² Šef Zemaljske vlade za B. i H., br. 451 prez. od 17. II. 1880.

Bosni na stanovima Wertheimovi katanci i t. d. Tamo, kuda još nisu dospjeli sumnjivi evropski »Kulturträgeri«, dovoljna je još uvijek obična kvaka ili drveni zapirač.« Nekj Bosanac, koreći vladu, rekao je: »Bolje bi bilo, da niste došli u našu zemlju kao oslobodioci!«. ¹³

Muslimani, koji su iz političkih razloga emigrirali u Srbiju ili Tursku poslije okupacije, na različite su načine vršili propagandu protiv Austro-Ugarske.

Nasuprot tome, u Prezidijalnom birou Zemaljske vlade ima izvjestan broj podataka, da su i neki domaći muslimani vršili agitaciju za iseljavanje. Tako se spominje neki Osman Alibegović i drugovi iz Tuzle, a onda Muhamedbeg Karabegović, Omer Seferović i hodža Hafiz Džinić iz Banje Luke, iz Kotor-Varoši Bećiraga Hadžiselimović, iz Prijedora Suljaga Suljetović, iz Krupe Muhamedbeg Pašalić i iz Bos. Dubice Hasanaga Pezo. ¹⁴

Zemaljska je vlada odmah po okupaciji sačinila spiskove politički sumnjivih lica svih konfesija, a naročito pravoslavnih i muslimana, koji su učestvovali u ustancima i u otporu protiv austro-ugarske okupacije B. i H. 1878. g. i ustanka 1882. ¹⁵

Vlada je vodila točan račun o svim strancima, koji su dolazili u Bosnu, a u vezi s emigracijom pazila je na različite bedele, koji dolaze iz Turske da organiziraju odlazak muslimana »na Ćabu«. Pored ostalih pominje se i neki šeh Mahmud ef. Nuri, na čije su kretanje vlasti strogo pazile. ¹⁶ Nije cilj vlade bio da spriječi iseljavanje muslimana, nego da onemogućí prikupljanje podataka za agitaciju u inostranstvu i za agitaciju protiv austro-ugarske uprave u samoj zemlji.

Pitanja konverzije muslimana u Bosni i Hercegovini dotaći, ćemo se samo toliko, koliko se ono neposredno odnosi na emigracije.

Nema sumnje, da je u Bosni pod Austro-Ugarskom bilo i konverzije muslimana i agitacije za prijelaz na katoličku vjeru. Tu agitaciju vršili su isključivo jezuiti na čelu s nadbiskupom drom Josipom Stadlerom, koji je došao u Bosnu 1881. g.

Prvi slučaj konverzije pominje se već 1881., kad je neka muslimanka Zlata iz Brčkoga prešla na katoličku vjeru. ¹⁷ Taj je događaj naišao na veliko negodovanje muslimana u zemlji, a iskorišćen je i u inostranstvu u vezi s borbom protiv Austro-Ugarske. Saznajemo iz povjerljive prepiske, da su pojedina lica, a naročito muslimani činovnici, dobivala anonimna pisma s pozivom, da prijedu na katoličku vjeru. Citira se pismo, koje je dobio Dautbeg Karabegović iz Bos. Šamca. ¹⁸

Premda je Kállay u svom poznatom programu, koji je predao austrijskom caru 1877., a u kojemu iznosi, kako valja upravljati Bosnom, predvidio i poka-

¹³ Oesterreichisch-ungarische Militär-Zeitung »Vedette«, Wien. 26.—30. III. 1880.

¹⁴ Zem. vlada za B. i H., br. 3185 prez. od 27. XI. 1894 i br. 1156 od 7. III. 1910.

¹⁵ Zem. vlada za B. i H., br. 264 prez. od 10. II. 1885. Vlada je nazivala sebi neprijateljski raspoložene muslimane opozicijom i omogućivala im odlazak u Tursku. Tako je omogućen odlazak mostarskom muftiji Džabiću, ali mu povratak nije dopušten, kao ni ostalima, koji su bili politički nepouzđani.

¹⁶ Zem. vl. za B. i H., br. 3650 prez. od 11. X. 1895.

¹⁷ Zem. vl. za B. i H., br. 259 prez. od 15. II. 1881.

¹⁸ Okružna oblast, Tuzla, br. 49 prez. iz 1891.

toličavanje muslimana, što vladi nije bilo nesimpatično, ipak do konverzije širih razmjera nije došlo pored sve agresivnosti nadbiskupa dra. Stadlera. Ničim se protiv vlade u zemlji i u inostranstvu nije uspješnije agitiralo kao slučajevima konverzije, ali su oni kod muslimana izazivali veliko ogorčenje, iako su bili rijetki. Osim naredbe, koju je izdala vlada 1891. g. o »prelaženju ovozemnih pripadnika iz jednog vjerzakona u drugi«, svaki kotarski predstojnik držao je u svojoj blagajni zapečaćenu kuvertu, u kojoj su bile instrukcije, kako će postupiti u konkretnom slučaju konverzije. Tu zapečaćenu kuvertu kotarski su predstojnici zapisnički predavali svom nasljedniku. Instrukcije su sadržavale upute, po kojima je onaj, tko je htio da prijeđe na drugu vjeru, morao unaprijed svom vjerskom starješini prijaviti istup iz svoje vjere, a poslije izvjesnog postupka dobivao je svjedodžbu, na osnovu koje je starješina odabrane vjere mogao da konvertita primi, a da se sam ne izloži opasnosti da bude kažnjen.¹⁹

Poznato je, da se nadbiskup Stadler nije htio pridržavati naredbe vlade iz 1891. g. i da je radije plaćao novčane globe za prekršaj naredbe. On je sam krštavao konvertite, da ne bi svoje sveštenstvo izložio neprijatnostima. Konverzija je, dakle, imala znatnog uticaja na raspoloženje muslimanskih masa, ali ona nije bila glavni uzrok emigracija.

Karakteristično je i mišljenje poznatog naučnika dra. Jovana Cvijića o uzrocima emigracije bosanskih muslimana. On o tome kaže: »Iseljavanje bosanskih Muhamedanaca u manjoj mjeri je izazvano ekonomskim, mnogo više psihičkim uzrocima.«²⁰

Psihičke uzroke iseljavanja muslimana ističe i službeni izvještaj Ministarstva finansija u Beču iz 1906., koji navodi dvije vrste iseljavanja: ilegalno, bježanje, i legalno, s putnicom. To mišljenje u navedenom izvještaju svakako je mišljenje Zemaljske vlade u Sarajevu, samo što je ono, kako smo naprijed pomenuli, posve drukčije prikazano za javnost, a drukčije »pro domo«.

U izvještaju se kaže, da je pokret iseljavanja poslije okupacije nastao »manje iz ekonomskih uzroka, već više agitacijom, i rasprostirao se povremeno kao zaraza«. Dalje se ističe, da »nijesu nikakvi općeniti uzroci bili po srijedi, koji u pojedinim godinama potiču da naglo poraste brojka seobe, nego — ne gledajući na čisto lokalne povode i osamljene ekonomske nevolje (kurziv je moj V. B.) po srijedi su naročito psihološki momenti kao uzrok tako nagloj volji muslimana i Srba da se sele...« Na kraju se iznosi, da »stanovništvo sprva nije razumjelo, niti pravo shvatilo...« administrativnih reformi, što ih je sprovodila vlada, a agitacija protiv reforma vodila se »bilo iz opozicije protiv ovijeh reforama ili ponajviše iz spekulativnih razloga.« Da vlada nije kriva za iseljavanje muslimana, dokazuje se time, što se prvih godina u zemljama sa kršćanskom upravom dešavalo, da »muslimani s cijelom kućom odlaze iz svoje domovine i sele u ona područja, što su još ostala pod vladavinom sultana«.

¹⁹ Iz neobjavljenih pisama Vladislava Glika (Poznanj), bivšeg zamjenika vladinog komesara za grad Sarajevo (iz 1936), i Milana Blažekovića (Osijek), bivšega kotarskog predstojnika. Glik kaže, da je vlada sprečavala konverziju i zato, što se bojala konflikta s Turskom.

²⁰ Jovan Cvijić, *O iseljavanju bosanskih Muhamedanaca*, 1910. Cit. prema »Cvijićevoj knjizi«, SKZ 1927, s. 84.

To su otprilike bila različita mišljenja, kojima su se tumačili uzroci emigracije muslimana iz Bosne i Hercegovine, a ujedno i službeno mišljenje, namijenjeno javnosti. Ovomu je posljednjem svakako bio cilj da emigraciju prikaže kao pojavu, koja nije imala uticaja ni na populaciju muslimana, niti je proizvela kakvih dubljih političkih ili ekonomskih potresa. Najvažnije je u svemu bilo, što je samu Austro-Ugarsku trebalo opravdati da je prema mandatu Berlinskog kongresa riješila sva ona pitanja, koja nije mogla da riješi turska uprava. Stvarno je sve to izgledalo posve drukčije.

O ukupnom broju muslimana iseljenih u Tursku, može se ovdje govoriti samo prema službenoj statistici. Zemaljska vlada sve do 1906 nije objavljivala nikakvih podataka o emigracijama uopšte. Te je godine objavila ukupan broj iseljenika od 1883. do 1905. g., u kojem je broj muslimana iznosio 29.079 lica.²¹ Osim toga navodi se, da vlada za razdoblje od 1878. do 1883. nije vodila nikakvu statistiku iseljenika, ali je mišljenja, da se u to vrijeme moglo iseliti oko 8000 muslimana. To znači, da se od okupacije pa do 1905. g. iselilo 37.079 lica. Najveći se broj iselio od 1906. do 1910. g., t. j. 20.267 lica, a najmanje od 1911. do 1918. g. — svega 3795 lica. Od 1878. do 1918. g. iselilo se, prema službenim izvještajima, ukupno 61.114 lica, otprilike onoliko, koliko je u Bosni i Hercegovini kolonizirano stranog elementa.²²

Međutim, te brojke — po priznanju same vlade — nisu posve vjerodostojne, jer se u izvještaju zajedničkog Ministarstva financija u Beču za god. 1905. kaže, da su navedene brojke »prilično pouzdane«.²³

Za nas je ovdje važniji brojni odnos iseljenika u pojedinim godinama, kad se najviše ispoljila masovnost emigracija. Najviše se iselilo u doba same okupacije pa do 1885., a brojka od 8000 nikako ne može biti mjerodavna. Tih su se godina dešavali i najveći zulumi vlasti nad stanovništvom, naročito seoskim, pa se od 1878. javljala već hajdučija, koja se gotovo najjače razmahala 1883. Po priznanju vlade jedan od glavnih uzroka hajdučije bio je neriješeno agrarno pitanje.²⁴ Od 1883. do 1890., dakle u prvoj dekadi, također su se mnogi iselili — 10.053 lica. U drugoj dekadi iselilo se 14.435 lica, a u trećoj 25.874 lica. U posljednjoj dekadi bio je taj broj najmanji, 3795 lica, jer u to doba pada i Prvi svjetski rat. Najviše se lica iselilo poslije okupacije, zatim na kraju druge dekade (11.841) i poslije aneksije Bosne i Hercegovine 1909.—1910. g. (19.375 lica). To znači, da su seobe bile najživlje u doba izvjesnih događaja u kojima je narod uočio još veću bezizlaznost iz svoga i inače teškog položaja.²⁵

²¹ Cit. Izvještaj o upravi B. i H. iz 1906, s. 14.

²² Usp. *Izvoještaje o upravi B. i H. 1906—1913 i Bericht über die Verwaltung von B. u. H. für das Jahr 1914—16.* Wien 1917.

²³ Cit. *Izvoještaj o upravi B. i H. iz 1906.* s. 10.

²⁴ U hajdučiji 1878—1896 bili su brojno zastupani i muslimani. Oni su tada saradivali sa Srbima, a o njihovim dobrim odnosima bila je Zem. vlada obaviještena (Zem. vl. za B. i H., br. 2638 prez. od 15. XI. 1879). Vlada je dobila izvještaje, da se u cijeloj Bosni priprema ustanak, i da muslimani kupuju u Zagrebu oružje i prenose ga u Bosnu (Z. vl. za B. i H., br. 875 od 27. III. 1880.). Justifikacije muslimana u pojedinim mjestima bile su također veoma česte, što je izazivalo veliko negodovanje muslimanskih masa.

²⁵ U doba aneksije ne samo što je bio jak pokret za seobu nego su mnogi muslimani ili bježali u Srbiju ili Tursku. Vlada je prikrivala broj bjegunaca i objavila je izvještaj samo od 1900—1906, gdje je navedeno 1555 muslimana bjegunaca. (Izvj. o upr. B. i H., 1906, s. 14.)

Budući da osim službene statistike nemamo druge, koja bi bila pouzdanija, a kako i prema službenom priznanju možemo pretpostaviti, da ni ta statistika, zbog bilo kakvih razloga nije tačna, mogli bi približan broj muslimana iseljenika utvrditi jedino upoređujući za navedeno razdoblje prirast muslimana sa prirastom stanovništva ostalih konfesija. To bi se opet dalo najtočnije ustanoviti prema posljednjem popisu stanovništva iz 1910. g. U doba okupacije 1878. g. bilo je Srba 496.485, a 1910. g. 825.418 lica, što znači, da je u 40 godina prirast iznosio 328.933 lica ili 66%. Muslimana je u doba okupacije bilo 448.615, a 1910. g. 612.137 lica ili 165.524 lica prirasta, t. j. 36%. Dakle, u odnosu prema Srbima prirast je bio za 122.522 lica manji, koliko bi otprilike otpalo na emigraciju. Ako usto uzmemo, da je znatan broj Srba pobijen za vrijeme Prvoga svjetskog rata, onda bi se navedeni broj mogao približiti broju od 150.000. Tolik broj otprilike navodi Srpska univerzitetska omladina u Beču u svome Memorandumu, upućenom bečkim Delegacijama, ali samo za 25 godine, jer je Memorandum predan 1901. g. To dokazuje, da bi broj iseljenika morao premašiti i 150.000.²⁶

Ako se međutim oslonimo i na samu službenu statistiku, broj iseljenika je tako velik, da nikako ne može poslužiti kao dokaz, kako je stanovništvo Bosne i Hercegovine bilo zadovoljno austro-ugarskom upravom.

Na kraju ćemo razmotriti, kako se pokret iseljavanja muslimana u Tursku razvijao u svijetlu izvještaja Zemaljske vlade u Sarajevu, koji nisu bili pristupačni javnosti.²⁷

Kako smo naprijed pomenuli, vlada nije vodila evidenciju o kretanju iseljenika od 1878. do 1883. g. Cirkularom Zemaljske vlade br. 2888 praes. od 17. XI. 1881. utvrđen je pojam (>Begriff<), odnosno osnovne smjernice iseljavanja iz Bosne. Iduće je godine proglašen zakon o vojnoj obavezi (Wehrgesetz), koji je naročito kod bosanskih muslimana izazvao buru ogorčenja. Povjerljivi arhiv iz tih dana pun je izvještaja, koji govore o bježanju muslimana u Srbiju i Tursku, da ne bi morali ispuniti vojnu obavezu, a u pojedinim se izvještajima govori o pokretu za masovnu emigraciju. Muslimani su predali velik broj molbi za iseljavanje, a taj je broj 1884 dosegao vrhunac, zbog čega je vlada od nadležnih političkih organa zatražila, da se suprotstave masovnom pokretu emigracije. To nezadovoljstvo izazvala je odredba navedenog cirkulara, po kojoj se nisu mogla iseliti lica, starija od 15 godina, a sposobna za vojsku. Djeca, koja još ne pripadaju pod vojnu obavezu, a nisu pod starateljstvom, ne trebaju naročito dopuštenja, ako idu s roditeljima.

Budući da se od 1883. vodi uredna statistika iseljavanja s različitim podacima, može se dobiti slika i o uzrocima iseljavanja. Uvedene su naročite iseljeničke liste (Auswandererliste), u koje su se unosili lični i imovinski podaci. Molitelj je dobivao dopuštenje za seobu, a ako je u roku od dva mjeseca nije iskoristio, gubio je pravo da se iseli.

Vlada nije išla za tim, da spriječi iseljavanje uopšte, nego je u naročitim instrukcijama dala političkim vlastima upute, da vode računa, kako pojedinci

²⁶ Srpska univerzitetska omladina iz Bosne i Hercegovine austrougarskim Delegacijama (Memorandum) u maju 1901. Na kraju se kaže, da potpisani jamče za sve navode, koje iznose u Memorandumu. Među potpisnicima se nalazi Petar Kočić, Vasilj Grdić i drugi.

²⁷ Svi ovi podaci izneseni su u cit. povj. rukopisu Zem. vlade.

ne bi izbjegli vojnu obavezu ili kakvu obavezu prema trećim licima. Vlada je isto tako namjerno htjela da spriječi povratak iseljenika, jer je na njihova selišta odmah naselila koloniste. Stoga je donesena uredba, kojom se ona lica, koja žele da se vrate, a nemaju sredstava za život, pa bi pala na teret državi ili porodici, proglašavaju za nepoželjna. Isto se tako proglašavaju »neovlaštenim iseljenicima« ona lica, koja su ostala u inostranstvu više od pet godina. Već u navedenim instrukcijama od 1883. kaže se, da se iseljenici ne smiju vraćati bez naročito dopuštenja vlade, i da se njihov povratak ima vezati uz državljanstvo.

Tko je htio da se iseli, morao je da preda Zemaljskoj vladi molbu, koja je tu molbu odbijala, ako je molitelj bio vojni obveznik, ako je imao obaveza prema trećim licima i ako je bio pod krivičnom istragom ili imao da odleži zatvor. Već je prva instancija (kotarski ured) imala pravo, da u navedenim slučajevima molbu odbije, a molitelj je mogao da se žali Zemaljskoj vladi. Vlasti su upozorene, da svakom petentu treba da skrenu pažnju, da »gubi zaštitu c. i kr. vlasti, kad prijede granicu, i da se može vratiti samo s dopuštanjem vladex«. Svaki je iseljenik morao ljekarskim uvjerenjem dokazati, da je zdrav. Sve te formalnosti malo su se uvažavale, jer nije bilo dovoljno ni ljekara, niti je narod bio naviknut da ide ljekaru. Osim toga, predavalo se toliko molbi, da se o svemu tome nije ni moglo voditi računa.

Svako lice, koje je predalo molbu, stavljeno je pod nadzor vlasti sve dotle, dok nije dobilo dopuštenje za odlazak (Auswanderungscertificat), zbog toga, da ne bi pobjeglo.

U vremenu od 1878. do 1885. davao je iseljenicima pasoše mjesni vojni komandant (Stations-komandant) kao politički šef, a na osnovu uredbе II. armijskog korpusa br. 735 od 28. XII. 1878. U hitnim je slučajevima osim Zemaljske vlade i Okružno načelstvo moglo dati dopuštenje za odlazak u inostranstvo.

God. 1882., kad je publikovan Zakon o vojnoj obavezi, predao je molbu za iseljivanje 3951 musliman, i to iz okruga sarajevskog 285, iz grada Sarajeva 140, iz okruga banjalučkog 584, iz bihačkog 662, iz tuzlanskog 91, iz travničkog 194 i iz mostarskog 1991. Ne zna se, koliko je molitelja odustalo.

Povjerljivi rukopis obrađuje period od 1885. do 1897., zbog čega nam ne može dati potpunu brojnu sliku iseljavanja, ali nam može objasniti cijelu funkciju iseljavanja, a i izvjesne karakteristike, koje se mogu primijeniti i na kasnije godine, pa zbog toga ovdje donosimo i nekoliko statistika.

Broj iseljenika po okruzima 1885.—1897.:

iz okruga sarajevskog iselilo se 2825, iz banjalučkog 1229, iz bihačkog 2168, iz tuzlanskog 1840, iz travničkog 1436 iz mostarskog 5607. Brojevi nam govore, da su se selili ljudi iz najsiriomašnjih krajeva.

Od g. 1891. vlasti vode statistike po zanimanju i po starosti iseljenika.

Godine 1891.—1897. iselilo se: poljoprivrednika 3764 (71,27%), zanatlija 555 (10,51%), trgovaca 280 (5,30%), slobodne profesije 118 (2,24%), radnika i nadničara 395 (7,46%) i ostalih 170 (3,22%). Tu je u ukupan broj poljoprivrednika unesen i broj aga odnosno feudalnih gospodara.

Govoreći o uzrocima iseljavanja kaže se, da »nije zadatak vlade, da u svim pravcima sprečava iseljavanje, nego da onemogućava odlazak iz zemlje samo

onim emigrantima, na kojima počivaju važni interesi zemlje, ili su s važnim zadacima ukopčani u privredu».

Kao najvažniji uzroci iseljavanja označuju se:

- a) djelovanje izvana i tajne agitacije,
- b) mnogi slučajevi izazvani strahom za dobitkom,
- c) religiozni fanatizam,
- d) sujevjerna odvratnost prema nemuslimanskoj vladavini i otpor protiv Zakona o vojnoj obavezi,
- e) averzija prema pravnoj državi uopšte, koja za mnoge znači okove, a ne korist, i najzad,
- f) ekonomski položaj iseljenika.

To bi otprilike bili uzroci u vremenu od okupacije pa do 1885. g. God. 1882. uzrok je navedeno nepriznavanje zakona o vojnoj obavezi, u 375 molbi nada na bolji život, a onda ljubav i čežnja za Turskom, religiozni fanatizam i pretjerani zanos za nacionalnu ideju, rođaci i, najzad, mala zarada.

Dalji su uzroci bili: a) seoba poznanika, b) školovanje djece, c) bavljenje trgovinom, d) traženje namještenja u Turskoj, e) zemlja, loša za obrađivanje. U 3005 molbe nije naveden nikakav razloga za seobu. Ipak je vlada sve te molbe povoljno riješila. Vlada je predviđala masovnije iseljavanje.

God. 1885. ponovili su se isti razlozi, a usto još »strah od novačenja u vojsku, religiozne skrupule muslimanskog stanovništva protiv tuđinske vladavine.«

Potrebno je napomenuti, da je 1882. planuo veliki ustanak u Hercegovini, koji je osim ekonomskih uzroka i želje za oslobođenjem, potakao i otpor protiv Zakona o vojnoj obavezi, kome su bili protivni i Srbi. Te je godine Kállay putovao po Bosni i dao izjavu o uzrocima ustanka, pa je, između ostaloga, rekao, da stanovnici Bosne i Hercegovine »mrze sve, što je tuđinsko, bili to ljudi ili ustanove«. Ta slobodoljubivost očitovala se u borbama hajduka, u ustanku, pa kod muslimana u napuštanju zemlje, što je svakako značilo slabost i nemogućnost zajedničkog otpora.

God. 1885. predao je banjalučki i bihački okrug najviše molbi za iseljavanje. Vlada je pokušala da stvar zategne i da »dade mogućnosti petentima da se razmisle«. Međutim, sredinom juna 1885. sabralo se oko 300 muslimana, koji su željeli da se sele, većinom iz cazinskoga i krupskog kotara, tražeći slobodan prolaz prema Sandžaku. Svi su oni na različite načine optuživali državne organe i vladu, što je vlada smatrala kao neosnovano. Za vladu je jedan od glavnih uzroka seobe: »prijelaz sa naturalne na novčanu privredu«. Do tog osvjedočenja, kaže se u izvještaju, »došao je Nj. E. barun Kučera obilazeći bihački okrug«.

Sama je vlada jednom uredbom iz 1879. naredila, da se državni porezi, od kojih je najteži bio desetina, umjesto u naturi plaćaju u novcu, što je svim seljacima bez razlike bilo veoma teško, jer, su procjenitelji desetine bili bez milosti i najčešće su procjenjivali ljetinu na štetu zemljoradnika. U navedene krajeve, kaže se dalje, vlada je na napuštena ognjišta u doba ustanka i okupacije naselila oko 12.000 Hrvata, koji su djelomice i uzurpirali zemljišta domorodaca ili su iskrčili šume i krčevine obrađivali kao svoje.

Potrebno je također istaknuti, da su uz desetinu — a prema visini desetine mjerila se i trećina — došla i ostala opterećenja porezom, tako da su muslimani i Srbi vodili i zajedničku borbu kao hajduci. Vlada je udarala na sela velike kontribucije, javno po gradovima vršila su se vješanja hajduka i jataka, a zatvori su bili prepuni.

Kao drugi važan uzrok seobe navodi se kuluk ili rabota. Vlada je na brzu ruku stvarala komunikacije, koje su joj bile potrebne za eksploataciju prirodnih bogatstava, radi čega je u vrijeme najvećih poljoprivrednih radova tjerala ljude da kuluče. Zašto su ljudi bježali od kuluka, vlada tumači ovako: »Mnogi bogati zemljoposjednici, koji više proizvode, trebaju ovakve putove, jer će bolje prodati svoje žito negoli ranije, a siromašni seljaci imaju malo potrebe za dobrim cestama, jer nemaju šta da prodaju«.

U pomenutom Memorandumu Srpske univerzitetske omladine kaže se: »Austro-Ugarska još nije ukinula kuluk u našoj domovini. Prije četiri godine morao je svaki muški građanin između 16. i 60. g. da šest dana u godini radi po putevima, a isto tako i svi volovi i konji. Obligatna nepravda austro-ugarske uprave je, što su mnogi morali da rade dvaput i triput po šest dana u toku jedne godine. U novije doba ukinut je efektivni kuluk i »milostivo« pretvoren u novčani prinos. Sada svaki čovjek plaća mjesto kuluka tri krune na godinu, i to po famoznom sistemu: Ko za iduću godinu ne plati 3 krune do 31. decembra, taj mora platiti 6 kruna do 31. marta; a ako ne plati ovih šest kruna do 31. marta, mora na drumu odraditi izvjesnu partiju, za koju treba 10 do 20 dana rada. Apelacije nema. Najviša instancija je nadcestar. Na taj način izvrnula se »milost« u nepravdu: bogatiji plaćaju 3 krune, jer novca uvijek imaju, srednje situirani plaćaju 6 kruna, jer do 31. marta uspijevaju da nabave tih šest kruna, a najsiromašniji rade 20 dana.«

U citiranom izvještaju Zemaljske vlade kaže se, da su navedeni uzroci doveli do pobune seljaka, koji su tražili, da im se omogući prolaz do Sandžaka. »Pokušaj vlade, da se muslimanski iseljenici pomenutih kotareva vrate u svoj zavičaj, propao je... a kako nije pošlo za rukom ni nastojanje, da se ubijede, kako je život u emigraciji težak, vlada je morala dati dopuštenje za iseljenje svima izuzevši vojne obveznike.« Tako je 288 muslimana najednom otišlo u Tursku putem Travnik, Pale, Čajniče.

»Zemaljska je vlada odmah preduzela shodne mjere, da se otklone različite nedaće, iznesene u tužbama i žalbama.« Što se ostalih pet okruga tiče, uzrok seobe bio je uglavnom: osiromašenje i nemogućnost zarade (Verarmung und Erwerbslosigkeit). To se opaža naročito u onim krajevima, gdje je ranije bila živahna trgovina i razmjena prirodnih dobara i gdje je domaća proizvodnja muslimana spriječena jakom konkurencijom i olakšanim saobraćajem s inostranstvom. Na taj je način onemogućena zarada sitnom obrtniku, koji nije mogao da svoj zanat prilagodi novim potrebama, nitj da nađe druge mogućnosti za zaradu. Usto su se penjali izdaci za dnevne životne potrebe, a cijena proizvoda je padala, čime se nije moglo izbjeći propadanje: to je dovodilo do potrebe iseljavanja u nadi, da će se u Turskoj naći bolja mogućnost života i zarade.

»Ovamo pripadaju i posjednici dućana (sitni trgovci), čiji posao od okupacije na ovamo stalno nazaduje, jer ne mogu da izdrže konkurenciju stranih

trgovaca, koji su došli iz Monarhije, i jer su izgubili svoje najbolje mušterije — turske činovnike.« (Rečenica, gdje se kaže »ne mogu da izdrže konkurencije stranih trgovaca«, podvučena je crvenom olovkom. Moja napomena, V. B.).

»To se isto može primijeniti na sitne age i begove, koji nisu mogli da žive od kmetskih doprinosa, a oholi i komotni, da bi se sami latili rada, prodavali su zemlju bud za što i selili u Tursku, da bi tamo posredstvom rođaka i uplivnih poznanika dobili kakvu službu ili malu »penziju«. U tu kategoriju idu i oni mnogobrojni činovnici (»efendije«), penzionisani oficiri, zaptije (većinom rođeni u Aziji) i sl., koji su, obnašajući različite titule, često imali bijednu platu, koju su naknađivali dobivajući ilegalno sporednu zaradu.« I, najzad, 1883. napuštali su Bosnu Turci, koji u Bosni nisu bili domoroci.

Na kraju se kaže, da političko tretiranje nije moglo biti uzrok seobe, jer državno-politički oblik vladavine nije za to davao povoda.

Godine 1884. iselilo se 404 lica više, nego u godini prije toga. Najviše iseljenika bilo je iz mostarskog okruga. Kao glavni uzroci navode se: loše materijalno stanje, koje iseljenici žele emigracijom poboljšati, pa različite tajne spekulacije, da se netko jeftino dočepa iseljeničkog posjeda. Malo je pomoglo prikazivanje bijednog stanja iseljenika u tuđini. Iseljenici su bili mahom gradski proletarijat, osiromašeni bezemljaši, a seljaka je bilo manje; većinom su to bila slabije opskrbljena lica.

Godine 1885. iselilo se 2561 lice, i to iz okruga mostarskog 127⁴, a iz sarajevskog 682. Uzroci su slični ranijima: siromaštvo, seljaka, strah od služenja u vojsci, opis stanja iseljenika u Turskoj prema stiglim pismima, agitacije iz inostranstva. »I ove se godine emigracija muslimana može svesti na socijalni i ekonomski razvitak i promjene u dosadašnjim uslovima života.« Iz kotara: Stolac, Bileće, Mostar, Ljubuški i Nevesinje selili su se kmetovi i slobodni seljaci.

Vlada je od te godine počela da preduzima izvjesne preventivne mjere, jer je izgledalo, da će emigracije iz navedenih razloga bivati sve masovnije, što nije išlo u račun austro-ugarskoj upravi. To se nikako nije slagalo s Andrásyjevim razmetanjem na Berlinskom kongresu, kako je Austro-Ugarska kao civilizovana zemlja jedina pozvana da načini reda u Bosni i da riješi socijalne probleme.

Preventivne mjere, koje su se sastojale u tome, da se seljacima davalo sjeme, tegleća marva, da im se olakšalo plaćanje poreza i dodjeljivale im se krčevine, nisu mnogo ublažile bijedu seljaka i sitnog građanina, koja je nastala zbog eksploatacije zemlje i favoriziranja stranog elementa. Vlada je osnovala i t. zv. »Kotarske pripomoćne zaklade«, koje su seljaku davale jeftin kredit. Izvještaj za 1885. g. završava se riječima, da je »najvažniji i najčešći uzrok iseljavanju bio osiromašenje seljaka.«

Stanje i uzroci iseljavanja za godine 1886.—1887. pribrani su ujedno. Oni su isti kao i ranije, a ostaće istog karaktera sve do kraja, jer je Austro-Ugarska od Bosne bila načinila svoju koloniju, gdje je eksploatacija prirodnih dobara bila u rukama stranog elementa, dok je seljak zbog neriješenoga agrarnog pitanja i različitih poreza stalno propadao i proletarizovao se.

Kad su dobili dozvolu za iseljenje, i seljaci su morali dati izjavu o svojim materijalnim prilikama. Kako je ta slika bijedna, svjedoči u izvještaju nave-

deni ukupni iznos, koji su iseljenici u vremenu od 1891. do 1897. dobili za prodane nekretnine. Primili su za prodani imetak 352.522 forinta, a sa sobom su ponijeli 379.979 forinti. Prosječno je otpadalo na porodicu 529, a po osobi 104 forinta. Bilo ih je, koji su imali malo ili uopšte nisu imali sredstava za put.

Muslimani su selili isključivo u Tursku. Tu su živjeli »bez organizacije i daleko od politike.« Najviše je Bosanaca i Hercegovaca bilo u Carigradu, Karamursalu, Inegölu, Bigi, Afiun-Karahissaru, Damasku, Brusi, Hamidiji, Ismidu i t. d. Ostatak je stanovao u manjim ili većim grupama u Mitrovici, Novom Pazaru, Prijepolju, Prištini, Solunu, Sjenici i Skoplju.

Na kraju se u kratkim crtama govori o povratnicima i životu iseljenika. Da se uoči vladina politika, dovoljno je istaknuti, da se od 1883. do 1905. vratilo svega 2027 muslimana.²⁸ Kao što je poslije okupacije zabranjivala vojnim obveznicima da se sele, tako je Zemaljska vlada pred Prvi svjetski rat zabranjivala izdavanje pasoša muškarcima od 17. do 21. godine. Turska, kao saveznica Austro-Ugarske, zabranila je 1915, da se bosanski muslimani naseljavaju u Turskoj, zbog čega su se oni obratili Italiji.

Godine 1910. Zemaljska je vlada objavila uredbu, po kojoj su oni, koji su se legalno iselili, izgubili državljanstvo i mogli su da se u Bosni stalno nastane samo s dopuštenjem Zemaljske vlade. U uredbi se izričito kaže: »Ako se sazna, da takvi emigranti nemaju uslova za opstanak i da će pasti na teret narodu, ili ako je njihov povratak iz bilo kakvih razloga bio nepriličan, imaju se kao nepoželjni inostranci prebaciti preko granice« (»als lüstige Ausländer über die Grenze zu schaffen.«)

O životu muslimana emigranata dosta se pisalo. I u službenim izvještajima Zemaljske vlade govori se o njihovu bijednom životu i čežnji za otadžbinom.

Dr. Jovan Cvijić, koji je obilazio emigrante muslimane u Turskoj, govori o njihovu bijednom životu i čežnji za otadžbinom. Nenaviknuti na klimu u Turskoj, umirali su u velikom broju. Prvih pet godina po doseljenju pomrla je gotovo jedna trećina. Svi su se kajali, ali su govorili, da »se pod Švabom nije moglo izdržati.« Većina je bila uposlena u poljoprivredi, a bilo ih je među suvarijama i zaptijama (turska žandarmerija). Oko tri stotine primljeno je za turske oficire.²⁹

Gravier piše, da ih smatraju za strance; djeca uče turski, pa se tako vrši brz proces pretapanja. Kako je i sama Turska bila iznenađena velikim prilivom emigranata, nije im mogla odmah pružiti utočišta, pa su mnogi duže vremena živjeli pod šatorima ili pod zaklonom od dasaka, na goloj zemlji i o mršavoj hrani. I u Turskoj su mnogi dobili zemlju, jer je vlada pokupovala čitave čifluke, koje je davala muhadžirima.

Budući da su bosanski muslimani odvajkada osjećali izvjesnu odvratnost prema Turcima, koje su nazivali »Turkušama«, taj su osjećaj zadržali i u Turskoj, a kad su se po dolasku razočarali, antipatija se još više pojačala.

Pregled emigracija muslimana ispod austro-ugarske uprave, koji smo ovdje donijeli, jasno pokazuje, do čega je dovodila politika nacionalnog ugnjeta-

²⁸ Cit. *Izveštaj o upravi B. i H.*, 1906, s. 15.

²⁹ Cit. »*Cvijićeva knjiga*«, s. 86—88.

vanja, koju je sprovodila Austro-Ugarska prema našim narodima. Premda su austro-ugarske vlasti formalno preduzimale mjere za povratak muslimanskih iseljenika, te mjere nisu bile iskrene, kako se vidi i iz citiranih naredaba, kojima se povratak onemogućuje, a najbolje iz samog broja povratnika, koji je prema broju iseljenika neznatan.

R É S U M É

Lorsque l'Autriche-Hongrie eut occupé la Bosnie et l'Herzégovine conformément au mandat que les grandes puissances lui avaient accordé au Congrès de Berlin de changements fondamentaux d'ordre économique se produisirent dans ces provinces à la suite de la pénétration rapide du capitalisme. Le développement de l'industrie, ainsi que l'affluence considérable de commerçants étrangers ébranlèrent à fond le système patriarcal de la production ce qui causa l'écrasement des métiers et du commerce en détail.

En imprimant à la Bosnie à l'Herzégovine un caractère demi-colonial, et en formant de ces provinces un »corpus separatum« en vue de ses futurs projets de domination imperialiste, l'Autriche-Hongrie y mena en même temps une dure oppression nationale.

Tout cela provoqua des mécontentements dans les masses populaires qui se manifestèrent dans la résistance illégale de certains groupes et individus ce qui dura jusqu'en 1896 et dans la révolte de 1882 en Herzégovine et surtout dans des émigrations.

Les Serbes, les Croates et surtout — les musulmans commencèrent à émigrer déjà en 1878. Les musulmans se refugiaient en masse en Turquie.

L'Autriche-Hongrie n'a jamais opposé de sérieux obstacles à ces émigrations. De même, elle ne s'occupa nullement à supprimer les causes du mécontentement des masses populaires. Au contraire, elle organisa la colonisation des éléments étrangers sur les foyers abandonnés.

L'émigration des musulmans, ainsi que de la population autochtone de la Bosnie et de l'Herzégovine en général, signifiaient une perte sensible au bilan de la population de la Bosnie et de l'Herzégovine qui même sans cela, était fort insignifiant.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

GODINA III

1950

BROJ 1-4

NAKLADA „ŠKOLSKE KNJIGE” / ZAGREB

R E D A K C I O N I O D B O R

V L A D I M I R B A B I Ć
M I R O S L A V B R A N T
G R G A G A M U L I N
M A R K O K O S T R E N Ć I Ć
J A R O S L A V Š I D A K

G L A V N I I O D G O V O R N I U R E D N I K

J A R O S L A V Š I D A K

HISTORIJSKI ZBORNIK – GODINA III. – 1950.

I Z D A J E
P O V I J E S N O D R U Š T V O H R V A T S K E
Z A G R E B